

نظام تعاملی محیط زیست پایدار و اقتصاد خانواده مبتنی بر اندیشه و سیره رضوی

زهرا طالب زاده^۱
فاطمه رضایی پیرزمان^۲
حمیدرضا سوداگر^۳

چکیده

امروز حفظ محیط زیست به عنوان یکی از مهمترین ارکان توسعه پایدار، مسئله جهانی است که دستیابی به آن بدون مشارکت راستین و آگاهانه مردم ممکن نیست. خانواده اولین و اساسی‌ترین نهاد اجتماعی و تربیتی و مؤثرترین عامل در رشد شخصیت انسان است که نقش آن نه تنها به ویژگی‌های وراثتی و جسمانی بلکه انتقال ارزش‌ها به فرزندان و تحکیم اعتقادات دینی شامل می‌شود.

در آموزه‌های قرآن و عترت مساله قناعت و صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف یک مساله تاثیرگذار در جامعه محسوب می‌شود و اهمیت آن به حدی است که این مقوله به عنوان یک فضیلت همواره مورد تشویق قرار گرفته است. در قرآن کریم حدود ۱۳ بار کلمه اسراف با الفاظ گوناگون به کار رفته است. فرآیند بازیافت نیز یکی از مصادیق مصرف صحیح از نگاه مکتب رضوی است. از طریق بازیافت می‌توان علاوه بر صرفه‌جویی قابل ملاحظه در انواع انرژی‌ها، از اسراف و تبذیر نیز جلوگیری نمود و اعتدال و میانه روی را در پیش گرفت که همه‌ی این موارد ذکر شده وجه اشتراک رسیدن به الگوی صحیح مصرف و تحقق فرهنگ اقتصاد مقاومتی هستند.

یافته‌ها در پژوهش حاضر نشان می‌دهد سازگاری رفتار با آموزه‌های اقتصادی اسلام، عدم اسراف و تبذیر با نظم‌پذیری جمعی درون خانواده، آینده‌نگری و تقویت اراده، رابطه معنادار مستقیم دارد که تحت تأثیر عامل‌های ساختاری و زمینه‌ای قرار می‌گیرند. قاعده‌مند شدن خانواده نیز تحت تأثیر کیفیت انتقال آموزه‌های اقتصادی اسلام، فرصت‌سازی و فرصت‌یابی تربیتی درون

۱. دکترای رشته زیست‌شناسی، اداره کل حفاظت محیط زیست خراسان شمالی، ایران.

۲. کارشناسی ارشد رشته آلودگی محیط زیست دریا، اداره کل حفاظت محیط زیست خراسان شمالی، ایران.

۳. دکترای رشته مدیریت آموزشی، دانشگاه آزاد اسلامی گرگان، ایران.

خانواده و کنش و واکنش درون خانواده نسبت به رعایت آموزه اقتصادی اسلام و کیفیت منبع تأمین معیشت درون خانواده است.

کلیدواژه ها: سیره رضوی، محیط زیست، اقتصاد، اسراف، بازیافت

۱- بیان مسئله

امروزه خطر بزرگی که بشر از ناحیه‌ی مشکلات زیست محیطی احساس می‌کند، نه تنها آرامش و امنیت زندگی او را بر هم زده، بلکه موجودیت او را هم در معرض تهدید و خطر قرار داده است (عنابی، ۱۴۰۱). مخاطرات محیط‌زیستی می‌تواند اثرات بسیاری بر سلامتی انسان و سایر موجودات زنده داشته باشند. این خطرات ممکن است از لحاظ نوع، شدت و مقدار، بسته به نوع مخاطراتی که مردم در معرض آنها قرار می‌گیرند، سطح تأثیرگذاری آنها و تعداد افرادی که در معرض قرار گرفته‌اند، متفاوت باشند.

آلودگی می‌تواند بر فعالیت‌های اقتصادی اثر گذارده، سبب افت کیفیت اکوسیستم‌ها از جمله منابع طبیعی آنها شود، به سلامت انسان آسیب وارد ساخته و ارزش‌های زیبایی شناسی چشم اندازها را از بین ببرد. آلاینده‌ها به محض ورود به محیط زیست، توسط گیاهان، حیوانات و در نهایت انسان جذب شده و سلامت این موجودات را به مخاطره می‌اندازند.

خانواده اولین و اساسی ترین نهاد اجتماعی و تربیتی و مؤثرترین عامل در رشد شخصیت انسان است که نقش آن تنها به ویژگی های وراثتی و جسمانی محدود نمی‌شود. انتقال ارزش‌ها به فرزندان و تحکیم اعتقادات دینی آنها به توافق بین اعضاء وابسته است. بدیهی است روابط والدین با فرزندان در درجه اول و تعامات عاطفی- اخلاقی حاکم بر اعضای خانواده در مرتبه بعد در ایجاد و تحکیم ارزش‌های تربیتی فرزندان نقش اساسی ایفا می‌نماید (مریم زری نجویالوار، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۳۸).

عموم زنان به دلیل نقش مهمی که در اداره خانه و تربیت کودکان و انتقال فرهنگ و دانش زیست محیطی به نسل‌های آینده دارند، می‌توانند در حفظ محیط زیست تاثیرگذار باشند. خانواده به عنوان یک اصل برتر و یک اجتماع بنیادین، نیازهای اساسی انسان را برآورده و او را در مسیر کمال قرار می‌دهد. بر کسی پوشیده نیست که جامعه نیز برای دستیابی به سعادت، رشد و ترقی، پایه ای مستحکم‌تر از خانواده سالم نخواهد

داشت؛ و همین امر اهمیت پرداختنِ بیش از پیش به نهاد خانواده و بازشناسی مبانی تحکیم و استوارسازی این بنیان را برای همگان روشن می‌سازد.

معصومین علیهم السلام که حجت خداوند بر مردم هستند و مشعل هدایت را جز در دست آنها نمی‌توان دید؛ برای رسانیدن همه مردم به سرمنزل کمال و سعادت، در همه زمینه‌ها، برترین الگو را ارائه نموده‌اند و با سیری در آموزه‌ها و سیره ایشان، می‌توان برای تمام زندگانی برنامه‌ای پربار را تدارک دید. نهاد خانواده اسلامی نیز برای تحکیم یافتن و پا بر جا ماندن، بر مبانی ای استوار است که برای شناسایی و پی بردن به این مبانی، بهترین روش، مراجعه به قرآن و روایات و احادیث به جای مانده از ائمه سلام الله علیهم می‌باشد (هاجر جهان‌دیده و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۱۵).

اقتصاد خانواده دو جنبه‌ی اساسی دارد: اول؛ مدیریت درآمد از طریق کسب روزی حلال و دوم؛ مدیریت هزینه‌ها از طریق دستیابی به الگوی مصرف صحیح (محمد عقیقی ۱۳۹۲، ص ۱۱).

۲- مفهوم شناسی

اسراف: در قرآن کریم حدود ۱۳ بار کلمه اسراف با الفاظ گوناگون به کار رفته است. در بسیاری از کتاب‌های اخلاقی خوگیری نفس انسان با صفات برجسته اخلاقی نقطه آغاز حرکت انسان به سمت کمال حقیقی آسمانی به شمار می‌رود که از جمله این صفات برجسته می‌توان به قناعت‌پذیری و قانع بودن به موهبت‌های خداوندی اشاره کرد.

در آموزه‌های قرآن و عترت مساله قناعت و صرفه جویی و پرهیز از اسراف یک مساله تاثیرگذار در جامعه محسوب می‌شود و اهمیت آن به حدی است که این مقوله به عنوان یک فضیلت همواره مورد تشویق قرار گرفته است. اسراف در قرآن کریم تنها به معنای درست مصرف نکردن نعمت‌های خدادادی نیست بلکه در امور مختلفی همچون خودخواهی و زیاده خواهی انسان‌ها نیز بکار رفته است، آنجا که در سوره قصص در خصوص اعتقاد فرعون به ربوبیت خودش می‌فرماید که: «وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا لَمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُم مِّنْ إِلَهِ غَيْرِي»، برای شما خدایی نمی‌شناسم و خداوند به فرعون در سوره یونس اینگونه پاسخ می‌دهد و فرعون برتری طلبید در زمین و پروردگار عالم او را از مسرفین خواند.

موضوع صرفه‌جویی به قدری در اسلام دارای اهمیت است که علمای اخلاق تاکید می‌کنند سزاوار است مومن در امور مباح از جمله خواب، بیداری، حرف زدن و خوردن نیز اسراف نکند. از مجموع آیات و روایات (از جمله زیاده‌روی در خوردن یا مصرف آنچه حلال است: اعراف/۳۱، نساء/۶، انعام/۱۴۱) چنین بر می‌آید که اسراف و تبذیر همواره مورد نکوهش بوده و در ردیف یکی از ناپسندیده‌ترین کارها قرار دارد که هیچ‌گاه انسان را به سمت سعادت‌مندی سوق نخواهد داد و در آخرت نیز عذابی دردناک به همراه دارد. از این رو شایسته است تا تاملی عمیق به آنچه در قرآن کریم مبنی بر بهره‌گیری صحیح و اصولی از نعمت‌های الهی، و راهکارهای عملی برای برون رفت از مصرف‌زدگی آمده است، داشته باشیم تا تمامی انسان‌ها بتوانند از موهبت‌های حق تعالی درست و یکسان استفاده کنند. علاوه بر این موارد استعمال اسراف به همراه «فی» نیز استعمال می‌گردد که در این صورت به دو معنا می‌تواند باشد.

الف) افراط و زیاده‌روی در کاری: «وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا الْبَاطِلُ وَمَنْ قَتَلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا؛ و کسی را که خداوند متعال خونش را حرام شمرده، نکشید، جز بحق! و آن کس که مظلوم کشته شده، برای ولی اش سلطه (و حق قصاص) قرار دادیم اما در قتل اسراف نکند، چرا که او مورد حمایت است». (اسراء، ۳۳)

ب) تفریط و تقصیر در عمل صالح و حق خداوند؛ «وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ؛ تاکید در سخنشان این بود که پروردگارا! گناهان ما را ببخش! و از تندروی‌های ما در کارها، چشم‌پوشی کن! قدمهای ما را استوار بدار! و ما را بر جمعیت کافران، پیروز گردان» (آل عمران، ۱۴۷) (محمد اسماعیل عبداللهی، ۱۳۹۲، ص ۴).

۳- ضرورت احیا و باز یافت اقتصادی

امیرمومنان علی علیه السلام بهترین اقتصاد و زندگی سالم اقتصادی که آسایش انسان را تأمین می‌کند، اقتصاد مبتنی بر قناعت تعریف می‌کنند و می‌فرمایند: «أَطْيَبُ الْعَيْشِ الْقَنَاعَةُ؛ خوش‌ترین زندگی، زندگی با قناعت است». آن حضرت در تبیین معنای واقعی قناعت می‌فرمایند: هرکس به مقدار کفایت، بسنده کند، آسایش و نظمی در زندگی

می‌یابد و برای خویش زمینه گشایش فراهم می‌کند و در آسودگی و رفاه منزل می‌گیرد. پیامبر گرامی حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله دستیابی به حیات طیب و زندگی پاک و سالم در دنیا و آخرت را متوقف بر عمل صالح هر مؤمنی می‌داند که همان قناعت و رضایت است. از دیدگاه امام هشتم علیه السلام هم کسی که در مصرف، به خود و خانواده خود سخت می‌گیرد و در مصرف، خست می‌ورزد، از جاده مستقیم بیرون است و هم آن که اسراف کرده و زیاده روی می‌کند:

«السَّخِيُّ يَأْكُلُ طَعَامَ النَّاسِ لِيَأْكُلُوا مِنْ طَعَامِهِ، وَالْبَخِيلُ لَا يَأْكُلُ طَعَامَ النَّاسِ لئَلَّا يَأْكُلُوا مِنْ طَعَامِهِ؛ آدم با سخاوت از طعام مردم می‌خورد تا آنان نیز از طعام او بخورند ولی آدم خسیس از غذای مردم نمی‌خورد تا آنان هم از غذای او نخورند» (عیون الاخبار، ۱۲/۲، بحار، ۳۵۲/۷۱). ایشان هر دو شیوه را ناپسند می‌شمارند و به میانه روی توصیه می‌کنند با بررسی سخنان امام رضا علیه السلام نیز می‌توان بر اهمیت فرآیند بازیافت پسماندها تأکید نمود. امام رضا علیه السلام اسراف را در کوچکترین چیزها، حتی آن چیزی که در نظر مردم بی ارزش و دورریختنی جلوه می‌کند روا نمی‌دارند و در صورت امکان استفاده‌ی مجدد، به آن تأکید می‌کند. چنانکه می‌فرماید: «إِنَّ الْقَصْدَ أَمْرٌ يُحِبُّهُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ وَإِنَّ السَّرْفَ يُبْغِضُهُ حَتَّى طَرَحَكَ النَّوَاءُ فَإِنَّهَا تَصْلُحُ لَشَيْءٍ وَحَتَّى صَبَّكَ فَضْلَ شَرَابِكَ؛ میانه روی را خداوند متعال دوست دارد و اسراف و زیاده روی مورد خشم اوست حتی اگر اسراف در انداختن هسته خرمائی باشد که قابل مصرف است یا زیادی آبی که خورده شده باشد» (تحف العقول، ص ۳۰۱).

دور انداختن هسته‌ی خرما از جمله کارهای فاسد و نادرست است. با توجه به این سخن می‌توان از هر چیز بی ارزش و دورریختنی استفاده بهینه نمود و آن را به ثروت تبدیل کرد؛ چرا که هسته‌ی خرما را می‌توان کاشت و از آن نخل خرمایی پروراند. بنابراین می‌توان این‌گونه استنباط نمود که فرآیند بازیافت یکی از مصادیق مصرف صحیح از نگاه مکتب رضوی است. از طریق بازیافت می‌توان علاوه بر صرفه‌جویی قابل ملاحظه در انواع انرژی‌ها، از اسراف و تبذیر نیز جلوگیری نمود و اعتدال و میانه‌روی را در پیش گرفت که همه‌ی این موارد ذکر شده وجه اشتراک رسیدن به الگوی صحیح مصرف و تحقق اقتصاد خانواده هستند. در رابطه با فرآیند بازیافت، آمارهای موجود و وضعیت دفع پسماندها در ایران نشان می‌دهد که تاکنون در کشور ما به امر بازیافت، توجه کمتری شده است و

بیشتر، دفن زباله در زمین مورد توجه بوده است. در شرایط کنونی کشور حفظ سرمایه ملی، کاستن از وابستگی‌ها و تحقق الگوی مصرف مناسب و اهداف اقتصاد کمک می‌نماید. در پژوهش حاضر موضوع بازیافت زباله‌های خانگی به عنوان اقدامی در راستای اصلاح الگوی مصرف و تحقق آموزه‌ها و فرهنگ اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است (زهرآ آقاری و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۴).

۴- ابعاد پیشرفت پایدار اقتصادی

توسعه پایدار فرایندی است که طی آن مردم یک کشور به نیازهای خود پاسخ می‌گویند و سطح زندگی خود را اعتلا می‌بخشند؛ بدون اینکه از ظرفیت‌ها و منابع مربوط به نسل‌های آینده سوء استفاده کنند و سرمایه‌های آتی را برای تأمین خواست‌های خود هدر دهند. در حال حاضر، رفتارهای حساب نشده و غیر عقلایی بشر و مصرف بی‌رویه منابع سبب شده کل اکوسیستم صدمه ببیند. این معضلی جهانی است که راه حلی جهانی را نیز می‌طلبد. برای تحقق توسعه پایدار لازم است تغییراتی در شیوه زندگی ما به وجود آید. این تغییرات بدون مشارکت فعال، آگاهانه و متعهدانه زنان امکان پذیر نیست. اگر جامعه مصرفی ما با روند فعلی پیش رود، زیر بار محدودیت امکانات کمر خم خواهد کرد. آنچه ما امروز انجام می‌دهیم زمینه ساز فردای ماست. زنان ما باید مدیریت مصرف جامعه و خانواده را بر عهده گیرند و این مهم را از خویش آغاز کنند.

با توجه به آنچه گفته شد، امام رضا علیه السلام تباه سازی اموال را پدیده‌ای ناپسند می‌داند و دوستان و پیروان خویش را از این پدیده نامبارک باز می‌دارد. ایشان می‌فرمایند: **انَّ اللَّهَ يُبْغِضُ... اِضَاعَةَ الْمَالِ؛** خداوند تباه سازی اموال را دشمن می‌دارد (تحف العقول، ۸۰۴). گفتنی است تباه کردن اموال و تضييع آنها، که در این روایت آمده، مفهومی گسترده دارد و هر نوع تباهی و نابودی و فساد در اموال را شامل می‌شود.

تباهی و تضييع ممکن است بر اثر علت‌هایی چند پدید آید که برخی از آنها عبارت‌اند از: اسراف کاری و مصرف بیش از اندازه، بی‌اطلاعی و نبود تخصص و مهارت در مدیریت‌های مالی، کوتاهی و سهل‌انگاری در به کارگیری اموال و مانند آنها که موجب می‌شوند سرمایه زندگی تباه و فقر و تهیدستی حاصل شود. حتی سیر و حرکت معنوی انسان نیز دستخوش زلزله می‌شود.

۴-۱. خانواده، هسته‌ای به عنوان یک عامل اقتصادی

به علت نقش اساسی و عمومی خانواده در شکل‌گیری رفتارها از ابتدای تولد انسان، واحد تحلیل مطالعه به جای فرد، خانواده در نظر گرفته شده است. منظور از خانواده، خانواده هسته‌ای است که به عنوان واحد بنیادی جامعه و کوچک‌ترین گروه اجتماعی است. این نهاد سازمانی کوچک و دست کم شامل دو نفر زن و شوهر است که برای رسیدن به هدف‌های مشخصی به صورت مشترک در کنار هم فعالیت می‌کنند. اعضای این گروه، اجتماعی، کنش متقابل داشته و نسبت به هم احساس تعلق خاطر دارند (رفیع‌پور، ۱۳۸۰ ص ۱۰۹ و صمدی، ۱۳۸۶، ص ۸۸). بر اساس نظر شوئل و گیلتینان (۱۹۹۲)، چند علت را برای بررسی رفتار و نقش خانواده در تصمیم‌گیری برای خرید و شکل‌گیری مخارج مصرفی مطرح می‌کند:

۱. بسیاری از تصمیم‌های خرید در خانواده انجام می‌گیرد.
۲. رفتار مصرفی در واحد خانواده آغاز می‌شود و کودکان، الگوهای رفتار بازار را از والدین خود می‌آموزند.
۳. تصمیم‌های خانواده، ترکیبی از تعامل‌های خانواده و تصمیم‌گیری فردی است.
۴. نقش‌های خانواده و ترجیح‌های کالاهایی که کودکان مشاهده می‌کنند، مدل‌هایی هستند که این کودکان در بنا نهادن خانواده خود از آنها استفاده کرده، آنها را تغییر داده یا رد می‌کنند.
۵. خانواده به عنوان تفسیرگر نیروهای اجتماعی و فرهنگی برای افراد عمل می‌کند (صمدی، ۱۳۸۶، ص ۸۸).

۴-۲. رابطه آموزه‌های اقتصادی اسلام و مخارج مصرفی خانواده

مخارج مصرفی، آن بخشی از منابع مالی خانواده است که صرف کالاها و خدمات مصرفی می‌شود. این بخش از منابع پس از تخصیص به مخارج مصرفی، قابلیت پس‌انداز کردن ندارند. تخصیص درآمد به مخارج مصرفی خانواده می‌تواند به واسطه عامل‌هایی از آموزه‌های نهی از اسراف و تبذیر و اقتدار تنگ گرفتن و رعایت اعتدال در مخارج مصرفی اثر پذیرد؛ زیرا اکثر خانواده‌های مسلمان ایرانی نسبت به این آموزه‌ها شناخت اولیه داشته و برای رعایت آنها پیامد مادی و معنوی قائل هستند؛ بنابراین اگر آموزه‌های اقتصادی اسلام، ارزش ذهنی و مطلوبیت احساس رضایت خاطر پدید آورده باشد. انتظار می‌رود

رفتار ساز باشند. به عبارت دیگر، نه اسراف کند، نه تبذیر و نه اقتار؛ بلکه در حد کفاف درآمد خود را به مخارج مصرفی تخصیص دهد (میرمعزی، ۱۳۸۸، ص ۳۵۵) تا بر اساس نظر صریح قرآن کریم زندگی قوام و پایداری داشته باشد. اسلام بر بهینه‌یابی تخصیص درآمد به مخارج مصرفی، پافشاری فراوان دارد (استادزاده، ۱۳۹۱، ص ۸۰).

«وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا وَ كَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا» (فرقان، ۶۷): و کسانی که هر گاه «انفاق کنند، نه اسراف می‌کنند و نه سخت‌گیری؛ بلکه میان این دو، حد اعتدالی دارند»

پیامدهای مورد انتظار، عامل پدید آمدن انگیزه برای عمل به آموزه است. انگیزه، به محرک یا عامل برانگیزاننده‌ای گفته می‌شود که انسان را به سوی هدف یا هدف‌های مشخصی راهنمایی می‌کند (عزتی به نقل از نجاتی، ۱۳۸۷، ص ۲۷). به طور خاص پیامدهای ممکنه‌ای که قابلیت داشته تا برای خانواده مسلمان در جهت رعایت آموزه‌های اقتصادی اسلام مانند اسراف، تبذیر و تقتیر نکردن و رعایت اعتدال در تخصیص درآمد به مخارج مصرفی انگیزه‌ساز شوند و رضایت درونی پدید آورند، عبارت هستند از:

۱. کسب رضایت خداوند متعال حداکثرسازی انطباق با حقیقت (میرمعزی، ۱۳۸۸، ص ۷۱).

۲. تطابق رفتار با شرع و دوری از عذاب و رسیدن به پاداش الهی (همان، ص ۶۹).

۳. احساس نیاز عامل به الگوی رفتاری در راه زندگی سازگار با فطرت (نوری، ۱۳۸۸).

۴. شهرت دینداری در جهت کسب اعتماد و خوشنامی (مهدوی و همکاران، ۱۳۸۸).

۵. احساس آرامش، خوشبختی و ... (احمدی‌فر و رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰، ص ۱۷).

در کنار منافع معنوی، آموزه‌های اسلامی به طور خاص در حوزه رفتار مصرف کننده قابلیت تقویت منافع اقتصادی و افزایش رفاه فرد، خانواده و جامعه را دارند. برخی از منافع حاصل از رعایت این آموزه‌ها عبارت هستند از: افزایش کارایی تخصیصی منابع درآمدی، تقویت منافع مادی خود و دیگران در بلندمدت، افزایش قدرت حق انتخاب و قوام و پایداری در زندگی (عیوض‌لو، ۱۳۸۴، ص ۱۰۴ / جداری عالی و میرمعزی، ۱۳۹۱، ص ۵-۳۴).

۴-۳. جایگاه بانوان در پیشبرد امور اقتصادی

زنان در نظام خانواده مهمترین فرد ایفاکننده نقش‌های حمایتی عاطفی و مدیر اداره

وضعیت فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی در زندگی اعضای خانواده به شمار می‌روند. بیشتر زنان ایرانی همواره در حال فعالیت‌اند و بهتر است این فعالیت‌ها در دو بخش جنبه‌های مستقیم و غیر مستقیم کار زنان بررسی شود تا به نتایج واقعی درباره نیروی کارآمد جامعه برسیم. به همین دلیل، به ضرورت آموزش زنان در امر عوامل مؤثر تولید در نظام اقتصادی، مادران جامعه بهره‌وری بر نقش سه گانه آنان به عنوان تأکید می‌شود. افزایش سواد و آگاهی، توان اقتصادی «مدیران داخلی خانواده‌ها» و «جامعه مادران، مشارکت آنان در هزینه‌کرد درآمد خانواده و نیز افزایش آگاهی‌های لازم به مردان در جامعه به نقش مادران، باید در برنامه‌ریزی‌ها مدنظر لازم قرار گیرد. در این صورت، زنان می‌توانند نقش تعیین کننده خود را در سلامتی خانواده و در نهایت بهره‌وری ملی به خوبی ایفا کنند. با توجه به کلیت سخن امام رضا علیه السلام اگر در امور اقتصادی و مسائل مالی برنامه‌ریزی درست و حساب شده ای انجام نگیرد، تضييع مال خواهد بود و اگر در دادوستدها نیز دقت لازم به کار نرود و غبن صورت گیرد، اموال تباه خواهد شد (علی حسین حسین زاده و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۳۹۰).

امام رضا علیه السلام طی حدیثی درباره پنج فایده خوشبین بودن به خداوند می‌فرماید: «أَحْسَنَ الظَّنِّ بِاللَّهِ، فَإِنَّ مَنْ حَسَنَ ظَنَّهُ بِاللَّهِ كَانَ عِنْدَ ظَنِّهِ وَ مَنْ رَضِيَ بِالْقَلِيلِ مِنَ الرِّزْقِ قَبِلَ مِنْهُ الْيَسِيرَ مِنَ الْعَمَلِ. وَ مَنْ رَضِيَ بِالْيَسِيرِ مِنَ الْحَلَالِ خَفَّتْ مَوْتَتَهُ وَ نَعِمَ أَهْلُهُ وَ بَصَّرَهُ اللَّهُ دَارَ الدُّنْيَا وَ دَوَاءَهَا وَ أَخْرَجَهُ مِنْهَا سَالِمًا إِلَى دَارِ السَّلَامِ؛

به خداوند خوشبین باش، زیرا هر که به خدا خوشبین باشد، خدا با گمان خوش او همراه است، و هر که به رزق و روزی اندک خشنود باشد، خداوند به کردار اندک او خشنود باشد، و هر که به اندک از روزی حلال خشنود باشد، بارش سبک و خانواده‌اش در نعمت باشد و خداوند او را به درد دنیا و دوایش بینا سازد و او را از دنیا به سلامت به دار السلام بهشت رساند» (تحف العقول، ص ۴۷۲).

همچنین امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «لَا يَسْتَكْمِلُ عَبْدٌ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ حَتَّى تَكُونَ فِيهِ خِصَالُ ثَلَاثِ التَّفَقُّهِ فِي الدِّينِ وَ حُسْنُ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ وَ الصَّبْرُ عَلَى الرَّزَايَا؛ هیچ بنده ای به حقیقت کمال ایمان نرسد تا سه خصلتش باشد: بینایی در دین، و اندازه‌داری در معیشت، و صبر بر بلاها» (تحف العقول، ص ۴۷۱).

مطالعات نشان می‌دهد که به رغم آگاهی خانواده‌های مسلمان نسبت به نهی از اسراف،

تبذیر و پیامدهای آنها، یکی از مسائل درگیر بیشتر خانواده‌ها در جایگاه مصرف‌کننده، نداشتن اعتدال در تخصیص درآمد به مخارج مصرفی است. شناسایی علت‌ها و عامل‌های قابل مدیریت این عدم اعتدال، برای اقتصاددانان و متولیان ترویج فرهنگ دینی و نظام آموزشی و پرورشی رسمی و غیررسمی می‌تواند اهمیت داشته باشد. منظور از پیاده شدن اقتصاد اسلامی در زندگی، تطابق پیدا کردن نسبی یا کامل رفتارهای تولیدکنندگان، توزیع کنندگان و مصرف کنندگان با آموزه های اقتصادی اسلام است.

یافته‌ها نشان می‌دهد سازگاری رفتار با آموزه‌های اقتصادی اسلام و عدم اسراف و تبذیر با نظم‌پذیری جمعی درون خانواده، آینده‌نگری و تقویت اراده، رابطه معنادار مستقیم دارد که تحت تأثیر عامل‌های ساختاری و زمینه‌ای قرار می‌گیرند. قاعده‌مند شدن خانواده نیز تحت تأثیر کیفیت انتقال آموزه‌های اقتصادی اسلام، فرصت‌سازی و فرصت‌یابی تربیتی درون خانواده و کنش و واکنش درون خانواده نسبت به رعایت آموزه اقتصادی اسلام و کیفیت منبع تأمین معیشت درون خانواده است.

شواهد متعدد بیانگر این است که در ایران به عنوان کشور اسلامی، مهم‌ترین آموزه‌های اقتصادی اسلام مانند نهی از اسراف و تبذیر با هدف رفتارسازی در سطح انتقال دانش از راه نهاد خانواده مسلمان و وجود سرمایه مذهبی انباشته شده از گذشته، نهادهای مذهبی مانند روحانیت و نهاد آموزش و پرورش رسمی و غیررسمی و رسانه‌های ملی و مذهبی، در سطوح گوناگون ترویج شده یا در حال ترویج و تبلیغ است؛ اما بین نظر و عمل بسیاری از مسلمانان، شکاف وجود دارد (موسایی، ۱۳۸۶، ص).

۵- علل پیدایش بحران زیست محیطی جهان معاصر

پیدایش بحران‌های عظیم محیط زیستی از چالش‌های بزرگ پیش روی دوران معاصر است که حیات انسان و دیگر زیست‌مندان کره زمین را به مخاطره انداخته است (فیاض، ۱۴۰۱). برنامه ریزی منسجم در جهت احیای فرهنگ اصیل اسلامی و توسعه احکام و تعالیم دینی در مورد نقش و اهمیت واقعی طبیعت، تفهیم مالکیت حقیقی خداوند متعال بر همه اموال و منابع ملی، مذمت اسراف و تبذیر و ایجاد روحیه صرفه جویی، به خصوص در مورد منابع ملی، راهکاری است که می‌تواند جامعه ما را به سمت بهره‌وری معقول از منابع طبیعی هدایت نماید (دلیری، ۱۳۹۵).

گفتمان اسلامی حقوق محیط زیست نیز، الهام‌بخش و مقوم سبک زندگی محیط زیستی است که بر اساس آن طبیعت موجودی ذی‌شعور، هوشمند و دارای حقوق است، در نتیجه اسلام احکام خاصی را بر مبنای مسئولیتی حقوقی-شرعی و هم اخلاقی-اخروی در حمایت از محیط زیست به پیروان خود ارائه نموده است (یاقوتی، ۱۴۰۱). در ایران و دیگر جوامع اسلامی به علت وجود آموزه‌های صریح دین اسلام درباره فعالیت‌های اقتصادی، کتاب‌ها و مقاله‌های گوناگونی در دو سطح خرد و کلان منتشر شده است (ارشدی و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۱۱۹).

قناعت، راهبرد مبارزه با مصرف نامتعادل

از دیدگاه امام رضا علیه السلام اسراف و تبذیر دو حد نامتعادل و نامشروع مصرف هستند. ایشان قناعت را امری بسیار مهم و تأثیرگذار در امور قناعت باعث خویشتن داری و راحتی اقتصادی می‌دانستند:

الإمام الرضا عليه السلام - لَمَا سئِلَ عَنِ الْقَنَاعَةِ - : الْقَنَاعَةُ تَجْمَعُ إِلَى صِيَانَةِ النَّفْسِ وَ عِزِّ الْقَدْرِ، وَ طَرَحَ مَوْنَ (مَوْوَنَةً) الْاِسْتِكْثَارِ، وَ التَّعَبُّدَ لِأَهْلِ الدُّنْيَا، وَ لَا يَسْلُكُ طَرِيقَ الْقَنَاعَةِ إِلَّا رُجُلَانِ: إِمَّا مَتَعَلِّ (مُتَعَبِّدٌ) يُرِيدُ أَجْرَ الْآخِرَةِ، أَوْ كَرِيمٌ مُتَنَزِّهٌ عَنِ لِئَامِ النَّاسِ.

امام رضا علیه السلام - در پاسخ به سؤال از قناعت - فرمود: قناعت، باعث خویشتنداری و ارجمندی و آسوده شدن از زحمت فزون خواهی و بندگی در برابر دنیا پرستان است. راه قناعت را جز دو کس نمی‌پیماید: یا عبادت پیشه‌ای که خواهان مزد آخرت است، یا بزرگواری که از مردمان فرومایه دوری می‌کند (بحار الأنوار: ۶/۳۴۹/۷۸).

فضیلت قناعت و رذیله طمع‌ورزی دو کشش متقابلند که هر کدام تأثیر روانی خاصی در روح و جان آدمی می‌گذارد و یکی عامل آرامش و دیگری باعث استرس و اضطراب می‌گردد. باتوجه به خصلت قناعت، برای دستیابی به این خوی ارزشمند، ایمان و توکل به خداوند نقش اساسی را دارد. این ایمان و باور مولد حقیقی است که آدمی را نسبت به نیازهای دنیوی آرام می‌سازد و نتیجه آن آرامش است. بر اساس آموزه‌های دینی بین قناعت و آرامش همبستگی وجود دارد؛ به این معنا که هرچه روحیه قناعت‌جویی در آدمی بالاتر رود میزان نگرانی‌های مخرب او کمتر شده و زندگی او معنادار می‌شود، چرا که قناعت آدمی را به داشته‌های خود خرسند می‌سازد و در نتیجه آرامش روانی بر وجودش حاکم می‌شود.

بنابر آنچه تاکنون بیان شد یکی از راه‌کارهای مدیریتی - اقتصادی در راستای تحقق اصلاح الگوی مصرف، جلوگیری از اسراف و تبذیر، و رعایت اعتدال و میانه‌روی است. یکی از راه‌کارهای مفید و سازنده جهت جلوگیری از اسراف و تبذیر، و رعایت اعتدال و میانه‌روی، فرآیند بازیافت می‌باشد که در نهایت منجر به تحقق اصلاح الگوی مصرف و اقتصاد مقاومتی نیز می‌شود. بازیافت پسماندها، ضمن برخورداری از ویژگی‌های متعدد و شناخته شده مانند حفظ محیط زیست و تامین سلامتی انسانها، کاهش هزینه‌های دفع از طریق تأمین سود اقتصادی و کمک به احیا منابع ملی، مانع از اسراف و تبذیر می‌شود و اینگونه به شرایط کنونی کشور از جنبه دیگری که همانا حرکت در جهت تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی است، کمک شایانی می‌نماید.

پذیرش قابلیت نفوذ آموزه‌های دینی در رفتار اقتصادی عامل اقتصادی مسلمان است. آنها تبیین کرده‌اند که دین برای تمام عرصه‌های زندگی از جمله مخارج مصرفی، آموزه‌هایی را عرضه کرده و می‌تواند نقش خود را در ترسیم الگوی مطلوب رفتار مصرف کننده مسلمان، ایفاء کند. (عزتی، ۱۳۸۲) در یک مطالعه‌ای با وارد کردن عنصر ایمان در تابع مطلوبیت مصرف کننده مسلمان، اثر ایمان مذهبی را روی رفتار مصرف کننده، تبیین کرده است. وی فرض می‌کند هر فردی دو نوع دارایی به نام مال و زمان دارد که قابلیت جانشینی دارند؛ سپس چارچوب رفتاری مصرف کننده مسلمان را تشریح کرده است. وی با استخراج تابع مطلوبیت فرد مسلمان، اثبات کرده است که تغییرها و شیب این تابع از ایمان وی به آخرت و پاداش اخروی متأثر است.

عزتی (۱۳۸۸) در مقاله دیگری با عنوان «اثر سرمایه مذهبی بر مصرف» اثبات می‌کند که مذهب بر وضعیت اقتصادی و اجتماعی آثار مثبت دارد و در صورت وجود ایمان کافی و نیز سرمایه مذهبی مناسب و کافی در جامعه باعث تغییر مقدار مصرف طبقه‌های جامعه، نوع کالاها و خدمات مصرفی افراد و جامعه و نیز تغییر توزیع مقادیر درآمد و مصرف در جامعه می‌شود. (موسایی، ۱۳۸۱) در طرح تحقیقاتی خود با رویکرد رفتارشناسی اقتصادی به بررسی میزان باور مردم شهرهای اصفهان، بهبهان، بندرعباس و تهران به رفتارهای توصیه شده در اسلام در حوزه‌های گوناگون تولید، معاملات و مصرف پرداخته است. وی با در نظر گرفتن شاخص‌هایی درجه میزان باور مردم این شهرها را به رفتارهای مطلوب دینی در حوزه مصرف عدم اسراف و تبذیر محاسبه کرده است.

همچنین وی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای درصدد پاسخگویی به این پرسش اساسی بوده است که درجه باور به منع اسراف در جامعه مورد مطالعه چه اندازه است؟ و در عمل تا چه اندازه به منع اسراف پایبند هستند؟ آیا رابطه معناداری بین متغیرهای ساختاری و زمینه‌ای جامعه مورد مطالعه با میزان باور و میزان التزام به منع اسراف وجود دارد یا نه؟ روش مورد مطالعه وی انجام پیمایش با نمونه چهارصد خانواری از مردم شهر یزد بوده که به طور کامل به صورت تصادفی انتخاب شده و اطلاعات با استفاده از ابزار پرسش‌نامه، گردآوری شده است.

در رساله تبیین عوامل واسطه‌ای در مسیر اثرگذاری آموزه‌های اسلامی بر مخارج مصرفی خانواده‌ی مسلمان مطرح شده است، بررسی چگونگی تأثیرپذیری مخارج مصرفی خانواده‌های مسلمان از آموزه‌های صریح اقتصادی اسلام مانند پرهیز از مصرف مسرفانه، یکی از نیازهای جامعه‌ی ایران و از دغدغه‌های اقتصاددانان اسلامی است. روش کیفی منتخب، نظریه‌پردازی داده‌بنیاد (تجربه محور) و ابزار آن، مصاحبه‌ی باز با ۱۴ نفر از صاحب‌نظران اقتصاد اسلامی، روانشناسی، علوم تربیتی و علوم اجتماعی بود. روش کمی، پیمایشی و ابزار آن، توزیع پرسشنامه بین ۲۸۶ والدین دانش‌آموزان دبستانی شهر مشهد بود. یافته‌های حاصل از تحلیل داده‌های کیفی در سه مرحله‌ی کدگذاری باز، محوری و انتخابی نشان داد، با ثابت در نظر گرفتن شرایط زمینه‌ای و مداخله‌گر، هم‌افزایی آخرت‌باوری، کیفیت بالای انتقال آموزه، تقویت سطح شناخت آموزه، تأمین منبع معیشت خانواده از راه حلال و به‌طور درون‌زا، فرصت‌سازی تربیتی درون خانواده و کنش و واکنش مناسب نسبت به رعایت آموزه در درون خانواده، می‌تواند منجر به تقویت «آینده‌نگری» و «کاهش سستی اراده» و پدیده‌ی محوری «نظم‌پذیری جمعی درون خانواده» و در نتیجه کاهش مصرف مسرفانه گردد. در صورت ضعیف بودن عوامل مذکور، این نظم جمعی، تحت تأثیر عوامل «زمینه‌ای» و «ساختاری» تضعیف شده و مصرف مسرفانه بیشتر می‌شود.

بر اساس یافته‌های کمی، با ثابت در نظر گرفتن شرایط زمینه‌ای و ساختاری، پرهیز از مصرف مسرفانه با نظم‌پذیری جمعی درون خانواده (قاعده‌مندی)، آینده‌نگری و تقویت اراده، رابطه‌ی معنادار مستقیم دارد. همچنین یافته‌های کمی نشان داد نظم‌پذیری جمعی خانواده‌ی مسلمان با کیفیت انتقال آموزه‌های اقتصادی اسلام، فرصت‌سازی تربیتی درون

خانواده، کنش و واکنش درون خانواده نسبت به رعایت آموزه‌ی اقتصادی اسلام و کیفیت منبع تأمین معیشت درون خانواده تبیین می‌شود (ارشدی، ۱۳۹۵).

اهمیت توجه به اصل مسئولیت‌پذیری به حدی است که در انسان‌شناسی اسلامی این موضوع همواره مورد توجه قرار گرفته است. بر این اساس یکی از روش‌های برخورد با مشکلات رفتاری فرزندان روش «مسئولیت دادن» است. گاهی افراد برای فرار از مسئولیت خطا را به خدا نسبت می‌دهند. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

«مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ؛ هرچه از خوبی به شما برسد از طرف خداوند است و هرچه خطا کنید از ناحیه خود شماست». اصل مسئولیت‌پذیری عبارت است از: افزایش مقاومت فرد در برابر شرایط، تا به جای پیروی از فشارهای بیرونی از الزام‌های درونی تبعیت کند. مسئولیت‌پذیر بودن نه تنها موجب انجام بهتر و صحیح امور می‌شود بلکه جلب اعتماد دیگران را نیز در پی دارد و میزان اعتبار اجتماعی افراد را نیز ارتقاء می‌بخشد.

امام علی علیه السلام حیطه مسئولیت‌پذیری انسان را بسیار گسترده تعریف کرده و به کارگزاران خود در خصوص مسئولیت‌پذیر بودن نسبت به کلیه کارها و اقدامات چنین می‌فرماید: «تَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَبِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ؛ از خدا بترسید در حق بندگانش و شهرهایش، زیرا شما مسئولید (نهج‌البلاغه، ترجمه آیتی، خطبه ۱۶۷).

مسئولیت‌پذیری از چنان اهمیتی برخوردار است که در بسیاری از تفاسیر از امانت الهی، به همان تعهد و قبول مسئولیت یاد شده است و علت این که این امانت عظیم، به انسان سپرده شده است، این بود که او این قابلیت را داشت و می‌توانست ولایت الهی را پذیرا گردد، یعنی در جاده عبودیت و کمال به سوی معبود لایزال سیر کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۸، ج ۷، ۸۶). چنانکه خداوند در قرآن می‌فرماید:

«أَنَا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا؛ ما امانت را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم آنها از حمل آن ابا کردند و از آن هراس داشتند اما انسان، آن را بر دوش کشید، او بسیار ظالم و جاهل بود (احزاب، ۷۲). مسئولیت‌پذیری در واقع همان پاسخگویی است، پاسخگویی یعنی اصالت دادن به حقوق دیگران، به این معنا که: شما حق دارید و من تکلیف دارم. مسئولیت‌پذیری انسان، برآمده از خودآگاهی و اختیار اوست؛ نوعی رفتار اخلاقی است

که با الزام همراه بوده و تعهدآور است. مسئولیت‌پذیری به معنی متعلق بودن انتخاب‌ها و داشتن شخصیت پاسخگو برای خود و عمل مسئولانه در ارتباط با سایرین است. مسئولیت‌پذیری در ابعاد فردی و اجتماعی به مثابه ابزار اصلی حفظ انسجام و همبستگی اجتماعی در عین احترام به تفاوت‌های موجود است (بهرامی، ملکیان و عابدی، ۱۳۸۳؛ ایزدی فرد و کاویار، ۱۳۸۹، ص ۸۸).

نتیجه‌گیری

نهاد خانواده مهمترین نهاد بشری هست که جامعه بر پایه آن بنا می‌شود و سعادت یک جامعه نیز به طور مستقیم به سعادت‌مندی خانواده بستگی دارد؛ و این اهمیت والای خانواده سبب شده است که تحکیم بخشی به این نهاد و حفظ آن از تضعیف، فرو ریختن و از بین رفتن نیز از اهمیت بالایی برخوردار باشد. برای استحکام بخشی به خانواده اسلامی، باید با توجه به آموزه‌های دینی خصوصاً سیره ائمه اطهار علیهم السلام، مبانی تحکیم را بازشناسی شده و به جامعه و خانواده‌ها ارائه شود.

مهمترین عوامل و مبانی تحکیم نهاد مقدس خانواده اسلامی در سیره امام علی بن موسی الرضا علیه السلام عبارت است از: عفت، عمل به آموزه‌های دینی، محبت، احترام، گذشت و بخشش، مسئولیت‌پذیری، تلاش و کوشش، نهی از اسراف و تبذیر و ... که هر یک از مبانی به نوعی سبب قوی‌تر شدن پایه‌های زندگی مشترک شده و آن را، هم از فرو ریختن حفظ می‌نماید و هم موجب اعتلای خانواده شده و اعضاء آن را با تکامل و سعادت مقرون می‌نماید.

امام رضا علیه السلام اسراف را در کوچکترین چیزها، حتی آن چیزی که در نظر مردم بی ارزش و دور ریختنی جلوه می‌کند روا نمی‌دارند بنابراین می‌توان اینگونه استنباط نمود که فرآیند بازیافت یکی از مصادیق مصرف صحیح از نگاه مکتب رضوی است. از طریق بازیافت می‌توان علاوه بر صرفه‌جویی قابل ملاحظه در انواع انرژی‌ها، از اسراف و تبذیر نیز جلوگیری نمود و اعتدال و میانه‌روی را در پیش گرفت که همه‌ی این موارد ذکر شده وجه اشتراک رسیدن به الگوی صحیح مصرف و تحقق فرهنگ حفظ محیط زیست هستند.

مهارت در تنظیم اقتصاد خانواده مهمترین رکن بهره‌وری اقتصادی در اندیشه‌های ثامن

الائمه عليه السلام است. نداشتن مدیریت سبب می‌شود که کار خوب صورت نگردد و در نتیجه زیان‌های فراوانی به بیت المال، اقتصاد مسلمانان و اقتصاد خود شخص وارد شود. پیشرفت و شکوفایی اقتصادی در گرو تخصص و مهارت است و شخص در صورت ناآگاهی و تخصص نداشتن در کار و حرفه خویش نه تنها پیشرفت نخواهد کرد، بلکه دچار رکود و عقب‌گرد می‌شود.

زنان با کسب آگاهی‌های لازم در مورد نحوه مصرف قادر خواهند بود هزینه‌های یک جامعه را کنترل کنند و باعث ارتقای سطح مدیریت بهره‌وری ملی شوند؛ که این امر از طریق بهینه‌سازی مصرف در خانواده حاصل می‌شود. چون زنان در اقتصاد خانواده بسیار مؤثرتر از مردان عمل می‌کنند، نقش بیشتری در اصلاح الگوی مصرف در خانواده دارند. زنان باید در رابطه با نحوه درست مصرف کردن توجیه شوند و آموزش ببینند، زیرا این امر به صرفه‌جویی در جامعه و خانواده منجر می‌شود. هر اندازه دانش، آگاهی و حساسیت زنان بیشتر شود و درک اقتصادی بیشتری در این زمینه بیابند، به طریقه مصرف حساس‌تر می‌شوند. این مهم در سیره و رفتار معصومین علیهم السلام همیشه به وضوح قابل مشاهده و دریافت بوده است و از آنجا که نمود کامل زندگی موفق در حیطه خانواده، زندگی ائمه اطهار علیهم السلام و از جمله امام رضا علیه السلام است، لازم است از این الگوهای کامل در زندگی بهره‌گیریم.

منابع و مأخذ

نهج البلاغه، ترجمه آیتی.

۱. یاقوتی ابراهیم، حقوق محیط زیست از دیدگاه اسلام با روش نهادگرایی گفتمانی پایداری، توسعه و محیط زیست، دوره سوم، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۱، صفحه ۵۹-۷۴.
۲. عبداللهی حجت الاسلام محمد اسماعیل، سبک زندگی قرآنی (راهکارهای برون رفت جامعه اسلامی از مصرف گرایی و اسراف، فصلنامه قرآنی کوثر، شماره چهل و هفت، ۱۳۹۲، صفحات: ۹۷-۱۱۱.
۳. آقارلی زهرا و دیگران، بررسی الگوی بازیافت مواد در خانواده ها با عنایت به فرهنگ اسلامی، نشریه اسلام و سلامت، دوره اول، شماره (۴)، زمستان ۱۳۹۳، صفحات: ۲۱-۲۶.
۴. عنابی علیرضا، جلالی محمود، محیط زیست از دیدگاه اسناد بین المللی و آموزه‌های اسلامی، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دوره ۱۵، شماره ۲، شهریور ۱۴۰۱، صفحه ۸۳-۱۰۰.
۵. حسین زاده علی حسین، شهرپاری مرضیه، فرجی بهبهانی زاده مریم، زنان و بهره‌وری اقتصادی در خانواده براساس سیری در سیره رضوی، زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۴، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۵، صفحات: ۳۷۹-۳۹۶.
۶. محمد عقیقی، اقتصاد خانواده با تأکید بر آموزه‌های اسلام، سخنوران، تهران، ۱۳۹۲.
۷. زری نجووالوار مریم، فیاض ایران‌دخت، بررسی رابطه بین روشهای تربیتی مادران با مسئولیت پذیری دانش آموزان (با تأکید بر آموزه‌های تربیت اسلامی) سال دوم، شماره ۲، شماره پیاپی: تابستان ۱۳۹۶، صفحات: ۳۷-۶۰.
۸. کیا دلیری مسعود، نقش مذهب در نجات محیط زیست، اولین کنفرانس بین المللی مخاطرات طبیعی و بحران‌های زیست محیطی ایران، راهکارها و چالش‌ها، ۱۳۹۵.
۹. فیاض مهدی، طارمی اصغر، تحلیل جایگاه محیط زیست در عرفان اسلامی (بر اساس آثار برجسته شعر عرفانی فارسی)، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، آبان ۱۴۰۱، شماره ۷۸، صفحه (۲۰۲ تا ۲۲۱).
۱۰. ارشدی وحید، ناجی میدانی علی اکبر، سلیمی فر مصطفی، مهram بهروز، تبیین عوامل واسطه‌ای در مسیر اثرگذاری آموزه‌های اسلامی بر مخارج مصرفی خانواده مسلمان،

- دانشگاه فردوسی، دانشکده علوم اقتصادی، ۱۳۹۵.
۱۱. ارشادی وحید، ناجی میدان علی اکبر، سلیمی فر مصطفی، مهram بهروز، تبیین عامل های پرکننده شکاف بین نظر و عمل در رفتار اقتصادی خانواده مسلمان، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال پانزدهم/ شماره ۶۰، زمستان ۱۳۹۴، صفحات: ۱۱۳-۱۴۴.
۱۲. جهانزیده هاجر، داوری احد، مبانی تحکیم نهاد خانواده با بهره گیری از آموزه های رضوی، نشریه فرهنگ رضوی، دوره: ۲، شماره: ۷، صفحات: ۱-۱۹.
۱۳. بهرامی فاطمه، ملکیان حسین، عابدی محمدرضا، بررسی و مقایسه راه کارهای افزایش مسوولیت پذیری در بین دانش آموزان دوره راهنمایی شهر اصفهان، کنفرانس راهکارهای توسعه فرهنگ مشاوره بین خانواده ها از دیدگاه والدین، ۱۳۸۳.
۱۴. موسایی، میثم، التزام و اعتقاد مردم به رفتارهای اقتصادی توصیه شده در اسلام، پاییز و زمستان ۱۳۸۱ - شماره ۲۴-۲۳، ۴۶ صفحه از ۲۴۷ تا ۲۹۲
۱۵. دادگر یداله، عزتی مرتضی. عقلانیت در اقتصاد اسلامی. پژوهش های رشد و توسعه پایدار (پژوهشهای اقتصادی)، ۱۳۸۲، دوره ۳، شماره ۹-۱۰، صفحات ۱-۲۴.
۱۶. تمیمی آمدی عبدالواحد بن محمد، **محرر الحکم و درر الکلم**، موسسه فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۹۵.
۱۷. حرانی ابومحمد، مترجم: حسن زاده صادق، **تحف العقول عن آل الرسول (ص)**، آل علی (ع)، ۱۳۹۳.
۱۸. مجلسی محمدباقر بن محمدتقی، بهبودی محمدباقر، **بحار الانوار**، اسلامیه، ۱۳۸۶.
۱۹. ابن بابویه محمد بن علی، مترجم: روغنی قزوینی محمد صالح، **عیون اخبار الرضا (ع)**، کتاب جمکران وابسته به مسجد مقدس جمکران، ۱۳۹۳.